

ВЕЛИКИЙ НАУКОВИЙ ПРОЕКТ

Альфред ЄНСЕН

МАЗЕПА.

ІСТОРИЧНІ КАРТИНИ

Харків
«ФОЛІО»
2020

Слово від автора

Весною 1909 року я вирушив — частково на ласкаво надані мені шведською казною кошти — на малороські терени (Галичина та російські губернії: Київ, Полтава й Чернігів). Передусім мене цікавили місцеві традиції та літературні пам'ятки, що стосувалися Карла XII і Росії, бо я збирав по архівах, бібліотеках та музеях матеріали з тієї епохи.

Результатом моїх досліджень стала серія історичних картин на тему «Україна й епоха Карла XII», у центрі яких перебуває український гетьман Мазепа. Його злочасне втручання в історію Швеції, фатальний збіг обставин та й особиста біографія викликають великий інтерес. Матеріали, знайдені на далеких берегах Дніпра, я згодом доповнив дослідженнями із шведського архіву.

Ця культурно-історична монографія про Мазепу зовсім не має на меті розв'язати надзвичайно суперечливу проблему стосовно військових планів Карла XII під час його походу в Росію і жодною мірою не претендує стати новим відкриттям серед багатющої літератури про битву під Полтавою, її передумови та наслідки. Деякі деталі, до яких я тут уда-



М. Бернігерот.
Іоанн Мазепа. Верховний вождь
запорозьких козаків.
Гравюра першої половини XVIII ст.

вався, не мають вагомого значення для історичної науки. Проте, намагаючись подати правдиву і якомога повнішу картину союзу Карла XII з козаками, я сподівався прислужитися шведській науці й по можливості висвітлив деякі невідомі досі моменти.

Монографія не належить до так званої фахової літератури, — вона звернена до широкого загалу і не в останню чергу — до спраглої знань молоді, для якої оповіді про Мазепу та українських козаків можуть стати такою ж захоплюючою лектурою, як пригодницький роман, лише з тою перевагою, що усе, викладене тут, є справжньою історією, невід'ємною від нашої національної пам'яті. Книга про Мазепу повинна знайти дорогу до всіх прихильників історії епохи Карла XII далеко поза тим вузьким колом спеціалістів, котрі займаються цією проблемою. Особливо нинішнього року, коли відзначається друге століття Полтавської битви. Історія Мазепи є історією політичного занепаду цілого народу.

Отакий популярний виклад аж ніяк, проте, не виключає, що моя праця (принаймні автор сподівається) становитиме певну історичну цінність, бо я скористався багатим матеріалом, писаним трьома слов'янськими мовами — польською, українською та російською, і численними працями, видрукуваними шведською. Дякую за це дослідникам епохи Карла Великого.

Пильне око суспільності ковзне й не зауважить мого авторитету славіста, і жоден вчений не сприйме всерйоз мою розповідь, та тим бажанішими будуть мої побіжні міркування й вказівки для тих, хто захоче поглибити студії у тому чи іншому напрямку.

Щоб по можливості зберегти колорит епохи, я, наводячи давні шведські джерела, залишив первісну транскрипцію, а перекладаючи листи й цитати із слов'янських джерел, зберіг деякі поняття й терміни в їх оригінальному звучанні, подавши одночасно у дужках шведський переклад.

Додаток про зображення постаті Мазепи в мистецтві та художній літературі знайде вдячного читача не тільки серед фахівців. Що ж до ілюстрацій, то вони промовляють самі за себе.

*Альфред Єнсен.
Стокгольм, вересень 1909 року.*

I. Земля і народ України

Історична фантазія читача понесе його у цій книзі до могутньої ріки Дніпра на Русі. Одна з найбільших рік Європи Дніпро, колишній Борисфен, змагається з «матір'ю Волгою» та «Дунаєм-батьком»: за розкішні, величні простори — колись, а згодом — за історичну славу. З Дніпра бере свій початок руська культура. Тут було засновано Київ, «матір городів руських», по Дніпру плили варяги, наші прашведські предки-вої, котрі заклали зерно державності у східнослов'янську землю. Дніпро вів до Чорного моря та до Міклагорда (давня шведська назва Константинополя), по ньому у чужі краї пливло золото та руська честь і слава. І незбаг-



Дніпро в Каневі



Микола Реріх. Заморські гості. 1901 рік

ненна історична доля розпорядилася так, що Карл XII, сам примарна тінь тої давньої епохи вікінгів, військовий авантюрник у кращому розумінні цього слова, мечем проклав собі шлях на ті далекі простори, щоб біля Дніпра завершити блискучу героїчну сагу свого чи, може, й шведського панування, а натомість зостатися при сумнівній славі та безсумнівній руїні.

Дніпро разом з Дунаєм є однією з тих слов'янських рік, котрі найбільше оповиті народною фантазією, а саме слово — очевидно, тюркського походження — споріднене з назвами рік Дон, Донець, Дністер, Дунай та іншими й означає «вода». Ця ріка оспівана скальдами, носіями трьох слов'янських мов: українськими, польськими та російськими. «Чудовий Дніпро при тихій погоді...» Українському читачеві знайомий цей опис М. Гоголя з його оповідання про Україну. На догоду іронії долі Гоголь, творець великоросійської літературної мови, був українського походження,

справжнім сином України, чию національну та мовну самобутність усіма силами намагався заперечити й принизити великоруський брат. На теренах, що прилягають до Дніпра та його приток, і аж до самого гирла розмовляють по селах здебільшого малоросійською мовою, що належить до слов'янських мов і чию споконвічну самостійність і незалежність від великоруської мови усе частіше ставить під сумнів офіційна наука.

Історія малоросійського, або ж українського, народу ще й дотепер вкрита подекуди темними плямами. Навіть загальноприйнята назва «Україна» (саме слово означає «окраїну», «околицю» і стосується придніпровської території навколо Києва)¹ довго залишалася не



Микола Гоголь



У 1187 році в Іпатіївському літописі вперше з'явилося слово «Україна»



Іпатіївський літопис



Карта «Білої Русі або Московії» французького Юбера Жайо 1685 року.

Наддніпрянина показана як «Україна (Vkraina) або край козаків». На схід від неї, між Воронезьким (Worotin) і Рязанським (Rezan) князівствами, вказано «Окраїну» (Okraina), що відповідає землям донських козаків



Карта Радзивіла — перше картографічне джерело де використана назва Україна. Перше видання карти було здійснене Віллемом Блау у 1613 році

до кінця вивченою. Первісно князівство, що утворилося на берегах Дніпра із столицею у Києві, називалося словом скандинавського походження — «Русь»², і немає жодного сумніву: руси, про яких розповідає у своїй хроніці Нестор, були переважно українцями. Тоді як назва «Росія» стосувалася російського царства, що виникло навколо Москви. У давніх рукописах трапляється латинізована назва «рутенці». Ця назва збереглася, і згодом рутенцями називали ту частину українського населення, яка проживала на території, загарбаній Австро-Угорською імперією. Термін «Малоросія» (Мала Росія) як протиставлення «Великороси» (Московське царство) став загальновживаним у XVII ст. після об'єднання обох держав і згодом служив спільною назвою трьох губерній на схід від Києва — Чернігівської, Полтавської та Харківської. На сьогодні малороси вживають поетичну, але географічно неточну назву «Україна» для позначення усієї території, на якій розмовляють українською мовою. Щодо чисельності малоросійського населення думки розходяться. Найвизначніший знавець українського народу та української історії, чий авторитет не підлягає жодним сумнівам, професор Михайло Грушевський (Лемберг (Львів) — Київ) подає загальну цифру 31—32 мільйони чоловік, з яких 5,5 мільйона проживає в Австро-Угорській імперії. Навіть якщо така цифра надто завищена, незважаючи на науковий авторитет професора



В. Васнецов.
Нестор Літописець
(Володимирський собор,
Київ)



Михайло Грушевський



Українські етнічні землі за Михайлом Грушевським

Грушевського, все одно малороси належать до найчисленнішої слов'янської нації поруч з великоросами та поляками, і уже ця обставина гарантує малоросам увагу, на яку собі заслужила у багатьох відношеннях темна історія цієї нації.

Етнографічна територія, яку репрезентують малороси і яка в окремих випадках, як виняток, змушувала говорити про себе у контексті світової історії, простягається по обидва боки Дніпра і через неозорі степи тягнеться до північного узбережжя Чорного моря. Природними кордонами її є: на півночі — притоки Дніпра Прип'ять, Десна та Сейм; на заході — Карпати, Дністер, Сян та Буг³; на півдні — Чорне море і на сході — Дон. До України належать також менші мовні території на північно-східному узбережжі Криму, на Кавказі, між Доном та його притокою Маничем разом з Кубанню. Найпівнічнішими містами цієї поділеної поміж трьох держав території є Брест, Пінськ та Чернігів, найбільші міста на заході — Лемберг (Львів) та Холм (у руській Польщі); найпівденніше місто — Новоросійськ на східному узбережжі Чорного моря.

Як уже згадувалося, християнське князівство, що утворилося навколо Києва наприкінці першого тисячоліття нашої ери, було по своїй суті українським. Це факт, який часто оминається у російських історіографічних писаннях. Духовна література, що поширилася з Візантії на придніпровські терени, була оригінальнішою, світлішою й свіжішою, ніж суха, похмура догматика, яку насаджувала Москва і яка залишила свою важку печать на давній російській літературі. Дух лицарства, що пронизує знамениту поему про похід князя Ігоря проти половців, був далеким і чужим Москві. Тож коли Петро I почав свою велетенську освітню роботу, йому було дуже непросто, бо серед його духовних попередників та соратників не знайшлося визначних знавців мов та релігії. Довелося запрошувати випускників, випестуваних школою



Карта Східної Європи французького географа Гійома Деліля 1723 року. Наддніпрянщина і Південна Білорусь позначені як PETITE RUSSIE (Мала Русь). Ця назва пересікається в районі Наддніпрянщини з іншою, що простягається до Слобожанщини: UKRAINE OU PAYS DES COSAQUES (Україна або Країна козаків)

Зміст

Слово від автора.....	3
I. Земля і народ України.....	5
II. Політичний авантюрист.....	41
III. «Зрадник».....	58
IV. «Дон-Жуан».....	83
V. Товариш по нещастю Карла XII.....	103
VI. До Бендер.....	127
VII. Підведення підсумків.....	143
VIII. Мазепа в образотворчому мистецтві.....	165
Примітки.....	171